

Rämpajakirjadest rämpsteaduseni

Kalle Kirsimäe

Tänases avatud maailmas, kus igaühel on sisuliselt piiramatult võimalus oma tõe kuulutamiseks omandavad üha laiemaid mõõtmeid mitmepalgelised pseudoteaduslikud manipulatsioonid, kus oma sõnumit kinnitatakse väidetavalt justkui teaduslike meetodite ja/või uuringute tulemustega. Nagu seda kirjeldab mõne aasta taguses ERRis ilmunud põhjalikus [arvamusloos](#) Holger Kiik, ei ole veebiavarustes või avalikus meedias levivaid pseudoteaduslikke väiteid üldsegi kerge ära tunda.

Samas peaks teadus ise igiomaselt olema süsteemne, sõltumatu, objektiivne ja kontrollitav. Seetõttu võib arvata, et teaduskirjastustes väljakujunenud enesekontrolli mehhanismi läbi avaldavate teadustööde enamasti anonüümne eelretsenseerimine välistab kontrollimatute ja ebapiisavalt põhjendatud uurimistulemuste ilmumise. Paraku süveneb ka teadusmaailmas rämpajakirjade ja -kirjastuste (*predatory journals/publishers*) fenomen, kus sisuliselt vilistatakse senistele rangetele kriteeriumidele ning retsenseerimise ja toimetamise filter on kas väga nõrk või lausa puudub. Need juhud ei ole enam üksikud ja eri hinnangutel on maailmas tekkinud viimase kümnekonna aasta vältel tuhandeid sellisesse kategooriasse kuuluvaid ajakirju.

Loomulik on küsida, miks? Vastus on mitmetahulisem, kui ühte lausesse mahub, aga olemuslikult on tegemist tüüpilise turumajandusega, kus nõudlus reguleerib pakkumist. Oleks lühinägelik arvata, et teaduses ja teadlastele kehtivad teistsugused reeglid kui ülejäänud konkurentsipõhises ühiskonnas.

Liiga tihti ja lihtsakäeliselt taandub teadlase edukuse hindamine nii kandideerimisel töökohale kui ka karjääriredelil edenemisel või uurimisrahastuse taotlemisel just avaldatud teadustööde arvule ja mitmesugustele teadlase edukust mõõtvatele indeksitele. Nende mõõdikute arvestuse alused on küll pisut keerulisemad kui lihtsalt «klikid», aga sisuliselt taanduvad need siiski samadele põhimõtetele ja – mis veelgi kahetsusväärsem – on (teatud piirides) lihtsasti manipuleeritavad.

Kui siia liita tõsiasi, et enamasti on väljakujunenud ja tunnustatud teaduskirjastuste eelretsenseerimise protsess pikk ning vaearikas, siis on ilmne, et turule ilmuvad kirjastused-ajakirjad, mis lubavad kiiret ja tõhusat eelretsenseerimist ning „silmapilkset“ avaldamist. Internetiavarus on täis vaimukaid karikatuure, aga ka masendavaid lugusid eelretsenseerimise kadalipust, millega tuleb teadlasel hakata end harjutama alates doktorantuuri esimestest sammudest, teades, et ka teaduspüramiidi tipus ei lähe see sugugi kergemaks. Eriti kiire on just doktorantidel. Erinevalt paljudest teistest riikidest on Eestis tavapärane nõuda doktorikraadi omandamiseks vähemalt kahe-kolme eelretsenseeritud ja tunnustatud kirjastuse mõjukas ajakirjas avaldatud (või avaldamiseks vastuvõetud) publikatsiooni. Seepärast ongi mõistetav kiusatus lõpetada frustreriv teadusmaailma säravate ja mõjukate ajakirjade uste kulutamine ning avaldada kiiremini ja kergemini ajakirjades, kus retsenseerimise sõel on hõre, aga ajakirja mõjukust (enamasti viidatavust) mõõtvaid indeksid kõrgemad kui mõneski regionaalsemas teadusajakirjas. Saaks lõpuks avaldatud!

Sellel taustal on määrava tähtsusega tõsiasi, et teaduskirjastamine on globaalselt miljarditesse eurodesse küündiva käibega äri. Enamasti on suurte teaduskirjastuste ajakirjades avaldamine teadlastele (veel) tasuta, aga ligipääs avaldatud lugude täistekstidele maksumüüri taga (nagu ka käesolev kirjutis, *sic!*), mis tegelikult piirab teadmiste vaba levikut. Seepärast on üha enam soovitud (ja nt Euroopa Komisjoni rahastuse puhul nõutud) avatud ligipääsuga avaldamine (*Open Access publishing*). Maksumüürita ajakirjad küsivad sellise luksuse eest autorilt sageli avaldamistasu, mis varieerub laialt, olles loomulikult kõige kõrgem mõjukates ajakirjades, kus samuti ei pääse tihedast eelretsenseerimise sõelast. Rämpskirjastuste ärimudel on seevastu lihtne – mõõdukas avaldamistasu ja kiire (pingevaba?) avaldamine on aidanud sellel äril hoogsalt õide puhkeda. Ei saa ühelegi kirjastajale ette heita kasumi teenimise plaani, aga nagu ikka, kipuvad ainult kasumile orienteeritud ärimudelis ähmastuma (teaduse) alusprintsipiibid. Nii on sellistes ajakirjades avaldatud lugude teaduslik tase langevas spiraalis. Üha sagedamini ilmnevad juhtumid täieliku jampsi või võltsingute avaldamisest, mis annab põhjust juba kindlas kõneviisis rääkida mitte ainult rämpsajakirjadest, vaid ka rämpsteadusest.

Paraku ei kleebi ükski ilmuv teadusajakiri oma kaanele silti «rämpsajakiri» ning sellesse kategooriasse kuuluvate üllitiste või kirjastuste tuvastamine ei ole sarnaselt pseudoteadusega sugugi lihtne ja saab tugineda vaid kaudsetele tunnustele. Esimese süsteemse katse nn kahtlaste ajakirjade nimekirja koostamiseks tegi juba 2008. aastal Colorado ülikooli raamatukoguhoidja Jeffrey Beall, kuid ühtseid, selgeid ja vaieldamatuid kriteeriume ei ole siiani leitud. Nii jääb see enamasti iga teadlase või teadlasehakatise enda sisetunde otsustada, kas ta riskib avaldamisega teaduskirjastamismaailma halvamaigulistest kiirajakirjades või võtab ette pikaldase ja kannatlikku meelt nõudva tee tippajakirjadesse.

Kurblooline on seejuures tõsiasi, et paljud sellistes rämps kirjastustena kahtlustatud kirjastuste ajakirjades avaldatud uurimused on kõrgetasemelised või lausa suurepäraseid. Aga nagu tilk tõrva rikub purgitäie mett, piisab vaid üksikutest jaburdustesse kalduvatest juhtumitest, et ajakiri rämpsuks tembeldada ja nii ei pööra tihtipeale nendes avaldatud korralikele lugudele keegi suuremat tähelepanu. Jälle võimutseb vorm sisu üle ning süsteem õgib Kronosena oma lapsi.

Kas üldse on väljapääsu ja mis see võiks olla? Naiivne oleks loota, et oleks mõeldav väärata inimloomusesse kodeeritud olümpiadeviisina kõlavat eduvajadust, mis ärgitab avaldama ainult kiiremini, rohkem ja veelgi kõrgemal tasemel. Küll aga võiks meie võimuses olla vähemalt mõistvam suhtumine akadeemilise karjääriredeli esimestele astmetele pürgivaid noorteadlasi painavasse publitseerimiskohustusse.

PS! Käesolev arvamuskirjutis tõukub autori tänavu septembris Käärikul ülikoolidevahelise materjaliteaduse doktorikooli kirjutamislaagris peetud loengust «Choosing the right journal: how to avoid predatory publications and ensure research integrity».

PPS! Ka siinkirjutaja portfellis on nii mõnigi kahtlase kirjastuse/ajakirja publikatsioon, mille häbenemiseks ei ole küll vähimatki põhjust.

Ilmunud ajalehes Postimees 2. novembril 2024